

رویکرد شبهه‌پژوهانه به تفسیر تاریخی آیات مربوط به پیشگویی غلبه روم بر ایران

حسین رضایی^۱، مجید معارف^۲

(تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۱/۳/۲۹ - تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۱/۱۱/۴)

چکیده

تاریخ نشان می‌دهد که از دیرباز تا کنون، یکی از روش‌های مبارزه با قرآن کریم، تولید و ترویج شبهاتی علیه این کتاب آسمانی بوده و در این راستا مخالفان از هیچ کوششی دریغ نکرده‌اند و تألیفات متعددی در این حوزه نگاشته شده است. از جمله این تألیفات، کتابی با عنوان "نقد قرآن" است که در بخشی از آن، با مبنای انکار هرگونه اعجاز برای قرآن کریم و با استناد به اسناد تاریخی، درستی پیش‌گویی قرآن کریم در مورد پیروزی رومیان بر ایرانیان انکار گردیده و آن را نه یک معجزه، بلکه اشتباهی تاریخی برشمرده است. پژوهش حاضر که به روش توصیفی-تحلیلی با گرایش انتقادی و بر اساس منابع کتابخانه‌ای انجام شده، در صدد بررسی این ادعا و نقد آن است و می‌کوشد، بطلان ادعای مخالفان را اثبات و از نظریه اعجاز قرآنی دفاع نماید. این نگاشته، نشان می‌دهد که ادله نویسنده کتاب نقد قرآن نه تنها موجب انکار اعجاز در قرآن کریم نیست، بلکه جلوه‌ای از حقانیت آن را نیز به اثبات می‌رساند.

واژگان کلیدی: اعجاز، دکتر سها، غلبه روم بر ایران، قرآن کریم، نقد قرآن.

۱. دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث دانشگاه تهران (نویسنده مسئول)؛

Email: hossein.rezaee@ut.ac.ir

Email: maaref@ut.ac.ir

۲. استاد گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه تهران (استاد راهنما)؛

بیان مسئله

یکی از راه‌های شناخت صحت ادعای هر فرد، دلایلی است که بر درستی مدعای خود اقامه می‌کند و هرچه ادعا مهمتر باشد، باید دلایل ارائه شده نیز از استحکام بیشتری برخوردار باشند. چنان‌که پیامبران نیز در طول تاریخ برای اثبات ادعای نبوت خود، دلایلی آورده و مخالفان خود را به مبارزه و همانندآوری فراخوانده‌اند که این فراخوانی در اصطلاح «تحدی» نام دارد. تحدی از ریشه «حَدَأ» به معنای هم‌آورد خواستن و به مبارزه طلبیدن است (ابن فارس، ۳۵/۲). اعتبار تحدی بر این اصل استوار است که اگر این کار از سوی خدا نباشد، دیگران هم باید بتوانند مثل آن را بیاورند و اگر نتوانستند، معلوم می‌شود کار خدایی است (جوادی آملی، ۴۱۳/۲). یکی از ابعاد این تحدی، خبر دادن از وقوع اخبار و حوادث آینده بوده که اطلاع داشتن از آن‌ها نیازمند داشتن علم نامحدود است که این موضوع خارج از توان و قدرت بشر می‌باشد. زیرا علم آدمی محدود است و به آینده تعلق ندارد و اگر چیزی هم در این رابطه بگوید، حدس و گمانی بیش نیست. اخبار از غیب به عنوان نشانه پیامبران راستین، موضوعی است که در تورات نیز به آن اشاره شده و در سفر تثنیه، باب ۱۸، بندهای ۲۰-۲۲ چنین آمده: «و اما نبی (دروغینی) که جسارت نموده، به اسم من سخن گوید که به گفتنش امر فرمودم، یا به اسم خدایان غیر سخن گوید، آن نبی البته کشته شود. و اگر در دل خود گویی: «سخنی را که خداوند نگفته است، چگونه تشخیص نمایم» (می‌گویم) هنگامی که نبی به اسم خداوند سخن گوید، اگر آن چیز واقع نشود و به انجام نرسد، این امری است که خداوند نگفته است، بلکه آن نبی آن را از روی تکبر گفته است. پس از او نترس (کتاب مقدس، ترجمه قدیم، تثنیه ۱۸: ۲۰-۲۲).

آیاتی از قرآن کریم نیز در مقام پیشگویی حوادث از آینده نازل گردیده که برخی از آن‌ها واقع شده و برخی دیگر هنوز به وقوع نپیوسته است (مثل حوادث مربوط به قیامت). یکی از وقایعی که قرآن کریم از قبل خبر وقوع آن را در آیاتی بر پیامبر اکرم (ص) نازل فرمود، موضوع جنگ بین روم و ایران است. البته باید به این موضوع توجه داشت که قرآن کریم کتاب هدایت بشر به سوی منازل کمال و رستگاری است. لذا محور اصلی سخن در آن نیز هدایت و راه‌های رسیدن به سعادت انسانی می‌باشد. به همین دلیل غرض از مطرح کردن چنین اخباری در قرآن، تثبیت ایمان در قلوب مؤمنین، از طریق اثبات حقانیت قرآن کریم و اثبات نبوت پیامبر اکرم (ص) است. اما

مخالفان اسلام، این موضوع را برنتابیده و به هر نحوی در صدد خدشه وارد کردن بر حقانیت قرآن کریم هستند. عرصه فضای مجازی نیز جولانگاه طرح شبهه‌هایی در این خصوص است. در همین زمینه، اخیراً کتابی با عنوان «نقد قرآن»، در فضای مجازی منتشر گردیده است. تلاش نویسنده که نامی مستعار برای خود برگزیده، اثبات وجود خطا در قرآن کریم است. در بخشی از کتاب، نویسنده با استناد به اسناد تاریخی، حقانیت پیش‌گویی قرآن کریم در مورد پیشگویی پیروزی روم بر ایران را انکار کرده و آن را اشتباه تاریخی دانسته است. نشر گسترده کتاب مذکور در فضاهای رسانه‌ای و مجازی، آسیب‌هایی را به وجود آورده که لزوم پاسخگویی به ادعاهای آن را تأکید می‌کند. خاصه آنکه تاکنون پژوهشی درباره این شبهه انجام نشده است و بر این اساس، تحقیق حاضر عهده‌دار بررسی دقیق اشکال پیش‌گفته و پاسخ‌گویی به آن است.

اهمیت پژوهش از آن جهت است که ایجاد تردید در ذهن معتقدان به قرآن، زمینه‌آجرائی شدن آن را سست می‌کند و اساس اسلام با چالشی جدی مواجه می‌شود. زیرا قرآن اصلی‌ترین حجت بر حقانیت اسلام و رسالت خاتم پیامبران است و با تردید در آن، دلیلی بر گرایش به دین خاتم باقی نخواهد ماند. پس مسئله این پژوهش گرچه جزئی است، ولی رفع شبهه از آن و حل مشکل، گامی مهم در جهت دفاع از دین خاتم خواهد بود.

پیشینه تحقیق

نقد قرآن کریم موضوعی است که پیشینه آن به صدر اسلام برمی‌گردد. از قرون نخست قمری تاکنون کتاب‌هایی در نقد قرآن و کتاب‌هایی در پاسخ به آن‌ها تألیف شده است.^۱ در خصوص پاسخ به شبهات کتاب نقد قرآن نیز، آیت الله مکارم شیرازی در کتاب

۱. که برخی از آن‌ها عبارتند از: قطرب نحوی (متوفای ۲۰۶) از دانشمندان نحو و ادب و شاگرد سیبویه و از اصحاب امام صادق (ع) از نخستین کسانی است که کتابی با عنوان «الردّ علی الملحدین فی تشابه القرآن» تألیف کرده است. پس از وی احمد بن حنبل کتاب «الرد علی الزنادقة و الجهمیة» را به رشته تحریر درآورد. در قرن پنجم هجری قاضی عبدالجبار متکلم مشهور معتزلی با تألیف کتاب «تنزیه القرآن عن المطاعن» در رد شبهات و پاسخ‌گویی به اشکال ملحدان نسبت به قرآن کوشش نموده است. در همین قرن، خطیب اسکافی در کتاب خود موسوم به «درة التنزیل و غرة التأویل»، به ذکر شبهات ملحدان و پاسخگویی به آن می‌پردازد. آنچه ذکر شد، موارد اندکی از کتاب‌هایی است که در طول تاریخ اسلام در نقد قرآن کریم و پاسخ به آن، تألیف شده است.

«توطئه جدید»،^۱ محمدعلی رضایی اصفهانی در کتاب «بررسی مبانی کتاب نقد قرآن»،^۲ محمدباقر حیدری نسب در کتاب «دفاع از قرآن در رد کتاب نقد قرآن»،^۳ و گروه عبادالرحمن (از اهل سنت) در کتاب «کشف نیرنگ و رد بهتان در رد کتاب نقد قرآن»،^۴ به نقد کتاب مذکور پرداخته‌اند. البته در کتب یاد شده، به شبهه مورد بحث در این تحقیق پرداخته نشده است.

طی بررسی به عمل آمده، پایان‌نامه‌هایی نیز که در خصوص پاسخ به شبهات کتاب نقد قرآن، تألیف و دفاع گردیده به شرح ذیل است:

«بررسی شبهات ناظر به انتساب صفت ظلم به خداوند در قرآن کریم»،^۵ «بررسی شبهات موهم نظام طبقاتی قرآن»،^۶ «نقد شبهات ناظر برخی اشکالات ادبی در قرآن»،^۷ «نقد شبهات ناظر به آموزه‌های سیاسی و حکومتی قرآن و سنت پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله)»^۸ و «پاسخ به شبهات خشونت‌طلبی پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) در قرآن کریم».^۹

علی‌رغم تحقیقات فوق، تاکنون پژوهشی در مورد شبهات مورد بحث در این تحقیق، انجام نگرفته و بررسی سوابق مطالعاتی موضوع، نشان دهنده جدید بودن آن، در بین پژوهش‌های صورت گرفته می‌باشد. علاوه بر این، جز یک مقاله با عنوان «تفسیر پیشگویی قرآن از پیروزی روم بر فارس» که در مجله مطالعات تفسیری (سال ششم، تابستان ۱۳۹۴، شماره ۲۲) چاپ گردیده، به موضوع پیشگویی غلبه روم بر ایران پرداخته نشده است. اما نتایج حاصل از این تألیف نیز قابل نقد بوده (برخی از این نقدها در ادامه ذکر می‌شود) و با نتایجی که در این تحقیق به دست آمده از جهاتی کاملاً متفاوت است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

۱. دفتر نشر آثار آیت‌الله مکارم شیرازی، ۱۳۹۴، قم.
۲. انتشارات پژوهش‌های تفسیر و علوم قرآن، ۱۳۹۵، قم.
۳. انتشارات فرشتگان فردا، ۱۳۹۵، قم.
۴. نشر در فضای مجازی (بدون انتشارات).
۵. از سوی «خانم سمانه تمیزی» که در آذر سال ۱۳۹۵ شمسی، دفاع شده است.
۶. از سوی «خانم مینا موسوی» که در دی ماه سال ۱۳۹۵، مورد دفاع قرار گرفت.
۷. از سوی «خانم صدیقه فرهادیان» که در اردیبهشت سال ۱۳۹۶، مورد دفاع قرار گرفت.
۸. از سوی خانم «زینب عباس‌زاده» که در اسفند سال ۱۳۹۵، دفاع شده است.
۹. از سوی «خانم آرزو خواجه» که در اسفند سال ۱۳۹۵، دفاع شده است.

شبهات مطرح شده در مورد پیش‌بینی پیروزی روم بر ایران در سوره روم

۱. شبهه مربوط به مبهم بودن پیشگویی قرآن

«عَلَيْتِ الرُّومُ * فِي أَدْنَى الْأَرْضِ وَهُمْ مِّنْ بَعْدِ عَلَيْهِمْ سَيِّغُلُبُونَ * فِي بَضْعِ سِنِينَ لِلَّهِ الْأَمْرُ مِنْ قَبْلُ وَمِنْ بَعْدُ وَيَوْمَئِذٍ يَفْرَحُ الْمُؤْمِنُونَ: روم شکست خورد * در نزدیک‌ترین سرزمین و بعد از شکستشان پیروز خواهند گردید * در ظرف چند سالی، کار در گذشته و آینده از آن خداست و در آن روز است که مؤمنان شاد می‌گردند» (روم: ۲-۴).

درباره آیات فوق شبهه ذیل مطرح شده است:

ایران و روم، دو ابر قدرت آن زمان، تقریباً به‌طور دائم با هم در جنگ بودند و موفقیت و شکست‌های پیاپی از هر دو طرف اتفاق می‌افتاد. این امر عادی بود که یک‌طرف امسال شکست بخورد و در سال بعد یا چند سال بعد پیروز شود. در چنین شرایطی هر فردی می‌توانست پیش‌بینی کند که اگر روم امسال شکست خورد، در چند سال آینده پیروز می‌شود و محمد از همین وضع استفاده کرد و آیات ابتدای سوره روم را نازل کرد و پیش‌بینی کرد که در عرض چند (بضع: ۳ تا ۹) سال روم پیروز می‌شود و مؤمنان این را معجزه می‌دانند. در زیر مهمترین پیروزی‌ها و شکست‌های روم و ایران را در حیطه زمانی محمد آورده‌ام.

- سال ۶۰۳ پس از میلاد حمله ایرانیان به رومیان؛
- سال‌های بعد شکست و پیروزی‌هایی از هر دو طرف؛
- ۶۰۷ شکست Domenziolos سردار رومی از ایرانیان؛
- ۶۰۹ سقوط Edessa و مرمه بدست ایرانیان؛
- ۶۱۱ سقوط Antioch و Emesa بدست ایرانیان؛
- ۶۱۲ پیروزی موقتی روم در Caeserea و ارمنستان و عقب رانده شدن بدست ایرانیان؛
- ۶۱۳ شکست امپراتور روم از ایرانیان در انتاکیه و از دست دادن بخشی از سیسیل؛
- پیروزی‌های متعدد ایرانیان در سوریه، فلسطین، مصر و آفریقا؛
- ۶۱۴ سقوط اورشلیم بدست ایرانیان؛
- ۶۱۶-۶۱۷- تصاحب مصر، اسکندریه و لیبی بدست ایرانیان؛
- ۶۲۳ شکست Sahrbaraz سردار ایرانی از هراکلیوس امپراتور روم؛
- ۶۲۴ اشغال ارمنستان ایران توسط رومیان و به دنبال آن اشغال آذربایجان تا حد تیسفون؛

- ۶۲۵ حمله سه سپاه ایران به رومیان و به دنبال آن شکست نسبی سه سردار ایرانی از هراکلیوس امپراتور روم؛

- ۶۲۶ محاصره طولانی و ناموفق قسطنطنیه توسط ایرانیان؛

- ۶۲۷-۶۲۸ شکست جدی ایرانیان و پیشروی گسترده سپاه روم در قلمرو ایران؛

- ۶۲۹ قبول قرارداد صلح توسط ایران و بازگرداندن سرزمین‌های روم به آن شامل سوریه، فلسطین و اورشلیم و مصر.

اکنون آیات را دوباره با دقت بخوانید. آیا از این مبهم‌تر می‌توان پیش‌بینی کرد؟ رومیان پیروز شدند تا چه حدی؟ در کجا؟ در چه تاریخی؟ در چه سرزمینی؟ گفته در سرزمین نزدیک، نزدیک به کجا؟ مگر آن سرزمین اسم نداشته است؟ همه مبهم است. باز گفته رومیان پیروز می‌شوند. تا چه حدی؟ در کجا؟ در چه زمانی؟ گفته در عرض چند سال. باز هم همه مبهم است. اگر تو پیامبری چرا دقیق و درست پیش‌بینی نمی‌کنی؟ پیش‌بینی‌های محمد دقیقاً مثل پیش‌بینی کاهنان است. جملاتی سرهم می‌کنند و آنقدر چیزهای مبهم و نامعین در آن می‌گذارند که بخشی از آن‌ها با هر فردی جور در می‌آید؛ مثلاً می‌گویند تو آرزوهای بزرگ داری؛ اما در به‌دست آوردن آنان کوشش کافی نمی‌کنی. جملات ذکر شده با تمامی افراد بشر در هر زمان و هر مکان جور در می‌آیند و افراد ناآگاه و کم‌هوش نیز این‌ها را باور می‌کنند. محمد هم از این ترفند استفاده کرده است. حال شما بگویید که "رومیان شکست خوردند" به کدام یک از شکست‌های آنان از سال ۶۰۳ تا ۶۱۷ مربوط می‌شود؟ "رومیان پیروز می‌شوند" به کدام یک از پیروزی‌ها آنان از سال ۶۲۳ تا ۶۲۹ مربوط می‌شود؟

محمد مشکل را درست می‌کند و خود عقب می‌ایستد. مطمئن از اینکه نتیجه از طرف مؤمنان همیشه به نفع اوست. می‌گویند محمد پیروزی روم را پیش‌بینی کرده و این یک معجزه است. در حالی که هر کسی در زمان محمد می‌توانست، چنین امر واضحی را براساس سابقه تاریخی بیان کند. چنان‌که هر کسی امروز می‌تواند با قاطعیت پیش‌بینی کند که در هفته‌های آینده، طالبان بمب‌گذاری بزرگی انجام می‌دهند. اگر این پیش‌بینی کافی است، همه مردم پیغمبرند. مؤمنان باز می‌گویند که محمد گفته در عرض چند سال این پیروزی به‌دست می‌آید، این هم معجزه دوم. حال با مشکل روبرو می‌شوند که چند سال بین ۳-۹ سال است، پس به‌طور دل‌خواه شکست و پیروزی‌هایی را انتخاب می‌کنند که فاصله‌شان کم‌تر از ۱۰ سال باشد، تا معجزه جور در بیاید؛ اما اگر

بخواهیم ملاک معقولی برای انتخاب یک شکست و یک پیروزی انتخاب کنیم. تنها ملاک، فتح اورشلیم است. از دست دادن اورشلیم توسط رومیان در سال ۶۱۴ و به دست آوردن مجدد آن در ۶۲۹ پس از قرارداد صلح است. در این صورت فاصله بین شکست و پیروزی روم ۱۵ سال می‌شود نه ۳-۹ سال که قرآن گفته است (سها، ۱۴۰).

نقد و بررسی

مستندات تاریخی ارائه شده در کتاب نقد قرآن، برگرفته از پژوهشی با عنوان «تاریخ رسمی لشکرکشی‌های ایران و هراکلیوس»، اثر ادوارد دابروا (Edward Dabrowa) تاریخ‌شناس لهستانی و استاد تاریخ باستان دانشگاه Jagiellonian (معتبرترین مؤسسه دانشگاهی لهستان) بوده و اطلاعات مندرج در این تحقیق برابر بررسی‌های انجام شده توسط محققان پژوهش حاضر، کامل‌تر از سایر تحقیقات بوده و توسط سایر مطالعات باستان‌شناسی در خصوص تاریخ جنگ‌های ایران و روم مورد تأیید می‌باشد (Gibbon. 235 & Oman. 206-212 & Kaegi. 133-190). لذا در این تحقیق نیز تاریخ‌های قید شده در خصوص جنگ‌های ایران و روم مربوط حیطه زمانی پیامبر (ص) بر اساس همین منبع تاریخی، ملاک بررسی قرار می‌گیرد.

هرچند تقریباً همه مفسران در تفسیر خود-هنگامی که به تفسیر سوره روم رسیده‌اند- به موضوع غلبه روم بر ایران نیز پرداخته‌اند، اما در این تفاسیر به جز نقل روایات مربوطه و تکرار برخی مطالب، موضوع از جنبه تاریخی مورد موشکافی قرار نگرفته است. اما از بین مفسرین معاصر، ابن‌عاشور به موضوع ابهام در «عدد سنین» توجه داشته و آن را به مقتضی حال کلام الهی نسبت داده است. وی در این رابطه می‌گوید: «وَحَكْمَةُ إِبْهَامِ عَدَدِ السِّنِّينَ أَنَّهُ مُقْتَضَى حَالِ كَلَامِ الْعَظِيمِ الْحَكِيمِ أَنْ يُقْتَصَرَ عَلَى الْمَقْصُودِ إِجْمَالًا وَأَنْ لَا يَتَنَازَلَ إِلَى التَّفْصِيلِ لِأَنَّ ذَلِكَ التَّفْصِيلَ يَتَنَزَلُ مَنزَلَةَ الْحَشْوِ عِنْدَ أَهْلِ الْعُقُولِ الرَّاجِحَةِ وَلِيَكُونَ لِلْمُسْلِمِينَ رَجَاءٌ فِي مَدَّةٍ أَقْرَبَ مِمَّا ظَهَرَ فِي ذَلِكَ تَفْرِيجَ عَلَيْهِمْ» (ابن‌عاشور، ۴۴/۲۱). از نظر او در این‌گونه موارد ذکر جزئیات مقصود نیست، بلکه هدف، خبر از اصل پیروزی روم در شرایطی که مکرر شکست خورده و کسی تصور پیروزی آن‌ها را نمی‌کرد، بوده است. در عین حال ابن‌عاشور با استناد روایت منقول از پیامبر اکرم (ص) که می‌فرماید: «فَإِنَّ الْبُضْعَ مَا بَيْنَ الثَّلَاثِ إِلَى السَّعِّ»، برای عبارت «بُضْعَ سِنِّينَ» عدد ۳-۹ را مشخص و سعی کرده تاریخ پیروزی روم بر ایران را سال دوم بعد از هجرت یا بنا بر نقل مشهور، در زمان صلح حدیبیه تعیین نماید. در این رابطه می‌گوید:

«وَفِي حَدِيثِ التِّرْمِذِيِّ عَنْ أَبِي سَعِيدٍ الْخُدْرِيِّ قَالَ لَمَّا كَانَ يَوْمَ بَدْرٍ ظَهَرَتْ الرُّومُ عَلَى فَارِسٍ فَأَعْجَبَ ذَلِكَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمَعْرُوفُ أَنَّ ذَلِكَ كَانَ يَوْمَ الْحُدَيْبِيَّةِ» (ابن عاشور، ۴۵/۲۱). مستند وی در تعیین تاریخ اول (جنگ بدر)، روایتی از ابوسعید خدری به سند

حسن در سنن ترمذی به شرح ذیل است:

«حَدَّثَنَا نَصْرُ بْنُ عَلِيٍّ الْجَهْضَمِيُّ قَالَ: حَدَّثَنَا الْمُعْتَمِرُ بْنُ سُلَيْمَانَ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ سُلَيْمَانَ الْأَعْمَشِ، عَنْ عَطِيَّةَ، عَنْ أَبِي سَعِيدٍ، قَالَ: لَمَّا كَانَ يَوْمَ بَدْرٍ ظَهَرَتْ الرُّومُ عَلَى فَارِسٍ فَأَعْجَبَ ذَلِكَ الْمُؤْمِنِينَ فَانزَلَتْ: {الْمِ غَلَبَتِ الرُّومُ} [الروم: ۲] - إِلَى قَوْلِهِ - {يَفْرَحُ الْمُؤْمِنُونَ بِنَصْرِ اللَّهِ} قَالَ: «فَفَرِحَ الْمُؤْمِنُونَ بِظُهُورِ الرُّومِ عَلَى فَارِسٍ» (ترمذی، ۳۴۳/۵).

همان‌طور که در ادامه خواهد آمد، نتیجه‌گیری ابن‌عاشور بر اساس قول مشهور و نیز مضمون خبری که ابوسعید نقل کرده از جنبه تاریخی تا حدودی صحیح است، اما همه ماجرا نیست.

اما از دیدگاه تاریخی جهت پاسخ به این شبهه، ابتدا باید سال نزول سوره روم را بررسی نماییم. سوره روم، از سوره‌های مکی می‌باشد که در اواخر دوران ۱۳ ساله‌ای که پیامبر گرامی اسلام (ص) در مکه مکرمه حضور داشتند، نازل گردیده است. در روایات، منابع و تحقیقات صورت گرفته در خصوص ترتیب نزول سوره‌ها، سوره روم در بین سوره‌های مکی قرآن کریم، سوره سوم از آخر است (معرفت، ۱۳۸/۱)؛ به عبارت دیگر با علم به اینکه ۸۶ سوره از قرآن کریم در مدت ۱۳ سال در مکه نازل شده (همان)، با برقراری یک تناسب ساده و بررسی اجمالی، سوره روم می‌بایست در سال دوازدهم بعثت نازل شده باشد. این نتیجه توسط تحقیق جامعی که یکی از محققان معاصر به نام جمال گنجه‌ای درباره تاریخ نزول سوره‌ها با بررسی همه جانبه سوره‌های قرآن (روایی، محتوایی و ...) صورت داده نیز تأیید می‌گردد.^۱ در قدم بعدی جهت بررسی مستندات تاریخی کتاب

نقد قرآن می‌بایست تاریخ سال دوازدهم بعثت را، به سال میلادی تبدیل کرد.

پیامبر اکرم (ص) در سال ۵۷۰ میلادی (عام الفیل) چشم به جهان گشود (غزالی السقا، ۶۱/۱؛ Ganeri. 6 & Khan. 51 & Hunter. 268) و در ۴۰ سالگی، یعنی اواخر سال ۶۰۸ تا اوایل سال ۶۰۹ میلادی (با احتساب اینکه هر سال قمری، ۱۰ روز و ۲۱ ساعت از سال میلادی کمتر است) به پیامبری مبعوث گردیدند (معرفت، ۱۳۹/۱؛ زیدان، ۴۳/۱). با این حساب، سوره روم در سال دوازدهم بعثت، یا به تعبیر دیگر در سال ۶۲۰ میلادی نازل گردیده است. حال به بررسی نتایج جنگ‌های روم و ایران قبل و بعد از این سال‌ها می‌پردازیم:

۱. گنجه‌ای، جمال، ترتیب و تاریخ نزول سوره‌ها، <https://jamal-ganjei.com>.

جدول شماره ۱: نتایج جنگ‌ها قبل از سال ۶۲۰ میلادی

سال (به میلادی)	جنگ رخ داده شده	نتیجه جنگ
۶۰۷	شکست Domenziolos سردار رومی از ایرانیان	شکست روم
۶۰۹	سقوط Edessa و مرمره به دست ایرانیان	شکست روم
۶۱۱	سقوط Antioch و Emesa به دست ایرانیان	شکست روم
۶۱۲	پیروزی موقتی روم در Caesarea و ارمنستان و سپس عقب رانده شدن به دست ایرانیان	شکست روم
۶۱۳	شکست امپراتور روم از ایرانیان در انتاکیه و از دست دادن سیسیل	شکست روم
بین ۶۱۳ تا ۶۱۴	پیروزیهای متعدد ایرانیان در سوریه، فلسطین، مصر و آفریقا	شکست روم
۶۱۴	سقوط اورشلیم به دست ایرانیان	شکست روم
۶۱۶ تا ۶۱۷	تصاحب مصر، اسکندریه و لیبی به دست ایرانیان	شکست روم

همان گونه که مشاهده می‌شود، موضوع پیروزی‌های ایران بر روم، مربوط به یک جنگ نبوده و طیفی از جنگ‌ها را دربرمی‌گیرد. اما در مقاله «تفسیر پیشگویی قرآن از پیروزی روم بر فارس» شکست روم را مصادف با سال ۶۱۷ میلادی دانسته و آن را معادل سال هفتم بعثت محاسبه کرده است (علیانسب، ۷۳) که علاوه بر دقیق نبودن، با توجه به اینکه بعثت پیامبر در سال ۶۰۸-۶۰۹ واقع شده، صحیح محاسبه نشده است. اما نتایج جنگ‌ها بعد از نزول سوره روم به شرح جدول ذیل می‌باشد:

جدول شماره ۲: نتایج جنگ‌ها بعد از سال ۶۲۰ میلادی

سال (به میلادی)	جنگ رخ داده شده	نتیجه جنگ
۶۲۳	شکست Sahrbaraz سردار ایرانی از هراکلیوس امپراتور روم	شکست ایران
۶۲۴	اشغال ارمنستان ایران توسط رومیان و به دنبال آن اشغال آذربایجان	شکست ایران
۶۲۵	حمله سپاه ایران به رومیان و شکست نسبی سه سردار ایرانی	شکست ایران
۶۲۶	محاصره طولانی و ناموفق قسطنطنیه توسط ایرانیان	شکست ایران
۶۲۷-۶۲۸	شکست ایرانیان و پیشروی گسترده سپاه روم در قلمرو ایران	شکست ایران
۶۲۹	قبول قرارداد صلح توسط ایران و باز گرداندن سرزمین‌های روم	شکست ایران

منابع: (Dabrowa. 57-87, Gibbon. 235 & Oman. 206-212 & Kaegi. 133-190)

همان‌طور که در جداول فوق مشاهده می‌شود، قبل از سال ۶۲۰ میلادی (سال نزول سوره روم) و به مدت ۱۳ سال، در هیچ جنگی پیروزی نصیب رومیان نشده و همه جنگ‌ها برای آن‌ها با شکست روبرو بوده‌است. این شکست‌ها به نحوی بود که مردم آن زمان سقوط امپراطوری روم را قریب الوقوع می‌پنداشتند.

در چنین دورانی، هیچ‌کس تصور نمی‌کرد که اوضاع دگرگون شود و پیروزی‌ها یکی پس از دیگری نصیب ارتش روم گردد. پس این جمله ناقد قرآن که می‌گوید (هر فردی می‌توانست پیش‌بینی کند که اگر روم امسال شکست خورد در چند سال آینده پیروز می‌شود) صحیح نیست. خداوند حکیم در چنین وضعی به پیامبر خود وحی نازل فرمود و از غلبه قطعی روم بر ایران خبر داد. این خبر چنان غیرمنتظره بود که بسیاری از مؤمنان و مشرکان بر صدق یا کذب بودن آن به مجادله پرداختند و حتی بین برخی از مسلمانان و مشرکان مکه بر سر صحت و درستی این خبر شرط‌بندی صورت گرفت (طبری، ۵۹۴/۱؛ ابن‌کثیر، ۲۶۸/۶). ولی نتیجه همان شد که قرآن کریم فرموده بود.

اما اعجاز آیه به همین‌جا ختم نمی‌شود. قرآن کریم ظرف زمانی این غلبه را نیز مشخص نموده و فرمود: «فِي بَعْضِ سِنِينَ: ظرف ۳ تا ۹ سال». همان موضوعی که همه تفاسیر از آن غافل بوده و یا آن را یک بازه زمانی که ممکن است پیروزی در یکی از این سال‌ها رخ دهد، در نظر گرفته‌اند. واژه «بَعْض» در زبان عربی به عددی کمتر از ۱۰ و بین ۳ تا ۱۰ گفته می‌شود (ابن فارس، ۲۵۷/۱ و مصطفوی، ۲۸۵/۱)؛ لذا مفسرین بر اساس روایات وارده، مقدار آن را بین ۳ تا ۹ سال گفته‌اند (مکارم، ۳۶۲/۱۶). با ملاحظه مجدد تاریخ پیروزی روم بر ایران در جدول شماره ۲، مشاهده می‌شود که دقیقاً سه سال پس از نزول سوره روم (۶۲۳ میلادی)، یعنی در زمان وقوع جنگ بدر در سال دوم بعد از هجرت، پیروزی‌های ارتش روم بر ایران شروع و دقیقاً بعد از ۶ سال از نزول سوره روم (۶۲۹ میلادی)، به نتیجه نهایی خود (باز گرداندن سرزمین‌های روم به آن) می‌رسد. همان‌طور که مشخص است، پیشگویی انجام شده دقیق و متقن بوده و این دلیل آشکاری است بر حقانیت قرآن کریم و نزول آن از سوی خدایی که عالم به اسرار غیب و شهود می‌باشد.

در رابطه با آیات ابتدایی سوره روم، نکته دیگری، حایز اهمیت است. همان‌که گفته شد، سوره روم در سال دوازدهم بعثت بر پیامبر (ص) نازل گردیده و از سوی دیگر در آیات مورد بحث، سخن از بازه زمانی پیروزی‌های روم، به مدت «بَعْضِ سِنِينَ» می‌باشد. اما نکته قابل توجه در این آیات، این است که در انتهای آیه ۴ سوره روم، عبارت

«وَيَوْمَئِذٍ يَفْرَحُ الْمُؤْمِنُونَ: در آن روز مؤمنان شاد می‌گردند» آمده‌است. مسلمان در سال نهم هجرت به هدف مقابله با تحرکات و تدارک نظامی رومیان در نواحی شام، عازم جنگ تبوک شدند (واقعی، ۹۹۰/۳). لذا خوشحالی آن‌ها از پیروزی روم قابل تأمل بوده و در واقع باید سر دیگری داشته باشد. چنان‌که دکتر شریعتی هم در این مورد اعتقاد دارد: «اولاً، زرتشتی‌ها در عصر پیغمبر، مثل مسیحی‌ها، اهل کتاب تلقی می‌شدند و ثانیاً چرا باید از پیروزی امپراتور روم شادمان بشوند؟ این چه جور خوشحالی است؟» (شریعتی، ۴۸ و ۴۹).

همان‌طور که گفته شد واژه «بِضَعٍ» در زبان عربی به عددی کمتر از ۱۰ و بین ۳ تا ۱۰ گفته می‌شود. بنابر نقل مشهور، جنگ بدر در صبح‌گاه جمعه، ۱۷ رمضان سال دوم هجری (دقیقاً سه سال بعد از نزول سوره روم) اتفاق افتاد و نتیجه آن پیروزی مسلمانان بود (ابن‌سعد، ۱۴/۲؛ یعقوبی، ۴۵/۲). بعد از جنگ بدر، قدرت مسلمانان روز به روز افزون گشت، تا اینکه در روز بیستم رمضان سال هشتم هجرت (یعنی دقیقاً ۶ سال بعد از نزول سوره روم)، مکه به دست مسلمانان فتح شد (طبری، ۳۴۳/۲؛ بیهقی، ۴۶۳/۵) که این فتح موجب شادی مسلمانان شد. با در نظر داشتن تاریخ‌های قید شده برای پیروزی و جنگ‌های بین ایران و روم، باید گفت که خبر پیروزی روم بر ایران، کاملاً منطبق با فتح مکه بوده‌است. در حقیقت می‌توان گفت، خداوند حکیم مزده این پیروزی را در آیات ابتدایی سوره روم به مسلمانان داده بود.

ب) شبهه مربوط به ادعای مشخص کردن کم‌ارتفاع‌ترین نقطه زمین

مؤلف کتاب نقد قرآن در ادامه شبهه قبل می‌گوید: «طالع‌ات فریبگی»
 اخیراً معجزه دیگری از آیات فوق بیرون کشیده شده‌است. گفته‌اند قرآن گفته که شکست روم در "ادنی الارض" اتفاق افتاده یعنی در کم‌ارتفاع‌ترین نقطه زمین؛ و کم‌ارتفاع‌ترین نقطه زمین بحر المیت است (حدود ۴۰۰ متر پائین‌تر از سطح دریا)، در مرز فلسطین و اردن؛ و شکست روم در سواحل بحر المیت اتفاق افتاده، بنابراین محمد در ۱۴۰۰ سال پیش می‌دانسته که کم‌ارتفاع‌ترین نقطه زمین بحر المیت است که این یک معجزه است.

اما بررسی این ادعا: اولاً، لغت ادنی از ریشه دنا به معنی نزدیک شد، است و ادنی به معنی نزدیک‌تر است و تا امروز صحابه و مفسران همگی آن را به معنی نزدیک‌تر دانسته‌اند. در قرآن در بیست مورد از این لغت استفاده شده که در ۱۸ مورد به معنی

نزدیک است مثل: «ثُمَّ دَنَا فَتَدَلَّى * فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنَى» (النجم: ۹) ترجمه: سپس نزدیک آمد و نزدیک‌تر شد * تا به قدر دو کمان یا نزدیک‌تر شد.

و در یک مورد به معنی کم‌تر (از نظر تعداد):

«أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ مَا يَكُونُ مِنْ نَجْوَى ثَلَاثَةٍ إِلَّا هُوَ رَآبِعُهُمْ وَلَا خَمْسَةٍ إِلَّا هُوَ سَادِسُهُمْ وَلَا أَدْنَى مِنْ ذَلِكَ وَلَا أَكْثَرَ إِلَّا هُوَ مَعَهُمْ أَيْنَ مَا كَانُوا ثُمَّ يَنْبِئُهُمْ بِمَا عَمِلُوا يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ» (المجادله ۷) ترجمه: آیا ندانسته‌ای که خدا آنچه را که در آسمان‌ها و آنچه را که در زمین است می‌داند، هیچ گفتگوی محرمانه‌ای میان سه تن نیست، مگر اینکه او چهارمین آن‌هاست و نه میان پنج تن مگر اینکه او ششمین آن‌هاست و نه کم‌تر از این [عدد] و نه بیشتر مگر اینکه هر کجا باشند او با آن‌هاست».

در یک مورد نیز به معنی پست‌تر از نظر ارزش آمده است:

«قَالَ أَسْتَبْدِلُونَ الَّذِي هُوَ أَدْنَى بِالَّذِي هُوَ خَيْرٌ» (البقره: ۶۱)؛ ترجمه: آیا آنچه کم‌ارزش‌تر است را با آنچه بهتر است عوض می‌کنید؟

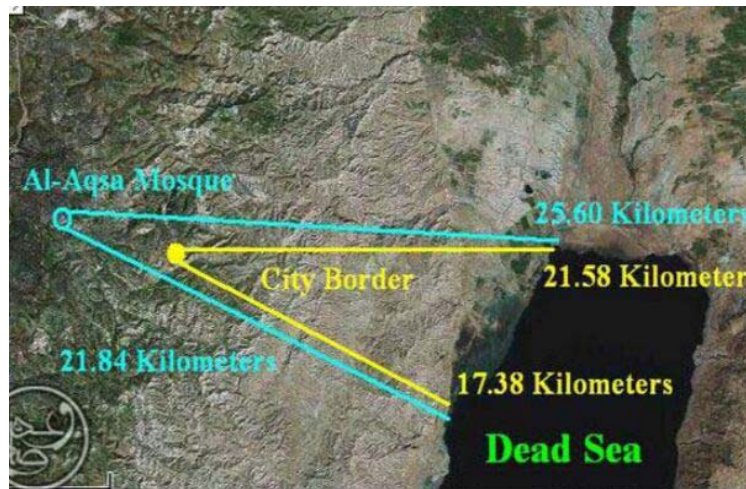
بنابراین، نه در قرآن و نه در لغت، ادنی به معنی اخفض "پائین‌تر از نظر ارتفاع" نیامده است. ثانیاً: به فرض که تغییر معنی لغت را بپذیریم و بپذیریم که از بین چند شکست فوق، منظور قرآن شکست روم در اورشلیم بوده، پس محل شکست در بحر المیت یا سواحل آن نبوده، بلکه در اورشلیم بوده که ارتفاعش حدود ۷۵۰ متر بالاتر از سطح دریاست و کم ارتفاع‌ترین نقطه زمین نیست؛ بنابراین، بازهم این معجزه‌سازی به بیراهه رفته است (سها، ۱۴۵).

نقد و بررسی

این اشکال برخلاف شبهه اول به خود قرآن نیست، بلکه بر فهم برخی عالمان از قرآن است. ناقد قرآن هم خواسته یا ناخواسته تعبیر به معجزه‌سازی کرده که به فهم از قرآن بر می‌گردد و چه بسا فهم‌هایی از قرآن که نادرست باشد. به هر حال تعدادی از پژوهشگران علوم قرآنی ادعا نموده‌اند که در آیات ابتدایی سوره روم، قرآن کریم با عبارت «فِي أَدْنَى الْأَرْضِ»، پست‌ترین و پایین‌ترین سرزمین را مشخص کرده است؛ اما ناقد قرآن می‌گوید: اولاً واژه «أَدْنَى» به معنی پایین‌تر (از نظر ارتفاع) نیامده و ثانیاً اورشلیم (محل مهمترین پیروزی ایران بر روم) پایین‌ترین سرزمین نیست. حال به بررسی این دو ادعا می‌پردازیم:

«أَدْنَى» از ماده «دَنَى» به معنی مقایسه چیزی نسبت به چیز دیگر (از جنبه پایین و پست‌تر بودن) است (ابن فارس، ۳۰۳/۲). این معنا هم در امور مادی و هم معنوی مصداق داشته و به قول راغب اصفهانی در مورد مکان، زمان و منزلت استعمال می‌شود (راغب اصفهانی، ۳۱۸)؛ لذا به معنی نزدیکی (از نظر فاصله)، کوچکی (از نظر تعداد و اندازه)، پایینی و پستی (از نظر رتبه، ارزش، ارتفاع و...) به کار می‌رود (همو، ۳۰۳/۲؛ ابن منظور، ۲۷۳/۱۴). همان‌گونه که در قرآن کریم (مثل دو آیه‌ای که ناقد قرآن به آن‌ها اشاره کرده)، در همه معانی گفته شده، به کار رفته که البته برخلاف آنچه ناقد قرآن می‌گوید، در بیش از دو مورد است. مثل آیه ۱۶۹ سوره اعراف (يَأْخُذُونَ عَرَضَ هَذَا الْأَدْنَى: متاع این دنیای پست را می‌گیرند) و آیه ۵۹ سوره احزاب (قُلْ لَأَزْوَاجِكُمْ وَبَنَاتِكُمْ وَنِسَاءَ الْمُؤْمِنِينَ يُدْنِينَ عَلَيْهِنَّ مِنْ جَلَابِيبِهِنَّ: به همسران و دختران و همسران کسانی که مؤمن هستند بگو چادرهایشان را بر خود فرو پوشند). در واقع قرآن کریم به مقتضای کلام و در مواضع مختلف، معانی مختلفی از این واژه اراده فرموده و آن را منحصر در یک معنی خاص قرار نداده است. به عالم مادی نیز از این جهت که نسبت به عوالم دیگر در مرتبه‌ای پایین‌تر قرار دارد «دنیا» گفته می‌شود. مصطفوی نیز در «التحقیق فی کلمات القرآن» در بیان معنای ادنی الارض آن را به معنای اخفض گرفته و می‌گوید: و أما قوله تعالى - فی أدنی الأرض: الدنو هو الاقتراب مع انحطاط، و لما كان غلبه فارس فی أطراف بحر الروم (البحر الأبيض) من سواحل مصر و الشام و التریکیة: فهی أقرب الأمکنة و الأراضی من جزيرة العرب، و أخفضها من جهة قریبها بالبحر (مصطفوی، ۲۸۸/۴). پس اگر گفته شود عبارت «فی أدنی الأرض» در آیه ۲ سوره روم، یعنی شکست روم در «پایین‌ترین سرزمین (در مقایسه با سرزمین‌های دیگر از جهت ارتفاع)» می‌تواند صحیح باشد.

پست‌ترین و پایین‌ترین مکان در کره زمین، بحر المیت (Dead Sea) در غرب فلسطین اشغالی (اورشلیم) است که ارتفاع آن حدود ۴۰۰ متر پایین‌تر از سطح دریا می‌باشد (Kusky. 109 & Bright. 469). در جنگی که بین ایران و روم شرقی (بیزانس) در سال ۶۱۴ میلادی به وقوع پیوست، شهر اورشلیم (Jerusalem) یا بیت المقدس) که مهم‌ترین شهر روم به‌شمار می‌رفت، به‌دست ایرانیان افتاد. فاصله این شهر از بحر المیت ۱۷/۳۸ تا ۲۱/۵۸ کیلومتر است (تصویر ذیل).

با توجه به مطالب فوق، اولاً، در آیه ۲ سوره روم، سخن از پست‌ترین سرزمین به میان آمده است (فِي أَدْنَى الْأَرْضِ) نه پست‌ترین نقطه زمین. ثانیاً، محل جنگ و گسترش نظامی دو لشکر بزرگ آن زمان که استعداد نفرات هر کدام به چند صد هزار نفر می‌رسید، به‌راحتی فاصله بین بحرالْمِیت و اورشلیم را پوشش می‌دهد. به تعبیر دیگر، پست‌ترین نقطه زمین گنجایش دو لشکر عظیم را ندارد؛ اما یک سرزمین توانایی گنجاندن دو لشکر در خود را داراست. لذا تعبیر «فِي أَدْنَى الْأَرْضِ» در پایین‌ترین سرزمین» درباره محل شکست روم از ایران در اورشلیم می‌تواند صحیح باشد.

نتیجه‌گیری

یکی از وجوه اعجاز قرآن کریم اخبار از غیب است که در آیات متعددی به آن اشاره شده است. یکی از این موارد، پیشگویی غلبه روم بر ایران بعد از شکست می‌باشد که این پیشگویی از سوی برخی مخالفان، از جمله مؤلف کتاب نقد قرآن، مورد نقد قرار گرفته و صحت آن به عنوان یک اشتباه تاریخی، به چالش کشیده شده است. اساس ادعای کتاب مذکور عبارتست از اینکه اولاً هر فردی می‌توانست این پیش‌بینی را انجام دهد و ثانیاً با توجه به واژه «بضع» این پیش‌بینی مبهم بوده و لذا دلیلی بر نبوت پیامبر اکرم (ص) نیست؟ در این پژوهش مشخص شد:

۱. سوره روم در دوازدهم بعثت، یعنی در سال ۶۲۰ میلادی نازل گردیده‌است. قبل از سال ۶۲۰ میلادی (سال نزول سوره روم) به مدت ۱۳ سال، در هیچ جنگی پیروزی

نصیب رومیان نشده و همه جنگ‌ها برای آن‌ها با شکست روبرو بوده‌است. این شکست‌ها به نحوی بود که مردم آن زمان سقوط امپراطوری روم را قریب الوقوع می‌پنداشتند. پس این جمله ناقد قرآن که می‌گوید (هر فردی می‌توانست پیش‌بینی کند که اگر روم امسال شکست خورد در چند سال آینده پیروز می‌شود) صحیح نیست.

۲. قرآن کریم ظرف زمانی این غلبه را نیز مشخص نموده و فرمود: «فِي بَضْعِ سِنِينَ: ظرف ۳ تا ۹ سال». واژه «بَضْع» در زبان عربی به عددی کمتر از ۱۰ و بین ۳ تا ۱۰ گفته می‌شود. دقیقاً سه سال پس از نزول سوره روم (۶۲۳ میلادی)، پیروزی‌های ارتش روم بر ایران شروع و دقیقاً بعد از ۹ سال از نزول سوره روم (۶۲۹ میلادی)، به نتیجه نهایی خود می‌رسد. همان‌طور که مشخص است، پیشگویی انجام شده دقیق و متقن بوده و با اسناد تاریخی نیز کاملاً مطابق می‌باشد. لذا مصداق بارزی از اعجاز به پیشگویی در قرآن کریم است که خود دلیل آشکاراست بر حقانیت قرآن کریم و نزول آن از سوی خدایی که عالم به اسرار غیب و شهود است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع

۱. قرآن کریم.
۲. کتاب مقدس، ترجمه قدیم.
۳. ابن سعد، محمد، الطبقات الكبرى، بیروت، دار صادر، ۱۹۶۸م.
۴. ابن عاشور، محمد الطاهر بن محمد، التحرير والتنوير، تونس، الناشر: الدار التونسية للنشر، ۱۹۸۴م.
۵. ابن فارس، أحمد بن فارس بن زكرياء القزويني الرازي، معجم مقاييس اللغة، دار الفكر، ۱۳۹۹ق.
۶. ابن كثير، أبو الفداء إسماعيل بن عمر بن كثير القرشي البصري ثم الدمشقي، تفسير القرآن العظيم، بيروت، دار الكتب العلمية، منشورات محمد علي بيضون، ۱۴۱۹ق.
۷. ابن منظور، محمد بن مكرم بن منظور الافريقي المصري، لسان العرب، بيروت، دار صادر، ۱۴۱۴ق.
۸. بيهقي، أحمد بن الحسين، دلائل النبوة، دار الكتب العلمية، دار الريان للتراث، ۱۴۰۸ق.
۹. ترمذی، محمد بن عيسى بن سورة بن موسى بن الضحاک، سنن الترمذی، الطبعة الثانية، الناشر: شركة مكتبة ومطبعة مصطفى البابي الحلبي - مصر، ۱۳۹۵ق.
۱۰. جوادى آملی، عبدالله، تفسير تسنيم، قم، انتشارات اسراء، ۱۳۷۸ش.
۱۱. زيدان، جرجی، تاريخ التمدن الاسلامی، بیروت، دار مكتبة الحياة، ۱۹۱۴م.
۱۲. سها، نقد قرآن، ویرایش دوم، ۱۳۹۳ش.
۱۳. شریعتی، علی، سورة روم، مشهد، انتشارات جوان، ۱۳۸۹ش.
۱۴. طباطبایی، سیدمحمد حسین، المیزان فی تفسیر القرآن، قم، منشورات اسماعیلیان، ۱۴۱۷ق.
۱۵. طبری، محمد بن جریر، تاریخ الأمم و الملوك، تحقیق محمد أبو الفضل ابراهیم، ط الثانية، بیروت، دار التراث، ۱۳۸۷ق.
۱۶. علیانسیب، سید ضیاء‌الدین و اصغری، عزیزه، تفسیر پیشگوی قرآن از پیروزی روم بر فارس، مجله مطالعات تفسیری، سال ششم، شماره ۲۲، صص ۶۷-۸۶، ۱۳۹۴ش.
۱۷. غزالی السقا، محمد، فقه السيرة، الطبعة: الأولى، دمشق، الناشر: دار القلم، ۱۴۲۷ق.
۱۸. مصطفوی، حسن، التحقیق فی کلمات القرآن، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۶۸ش.
۱۹. معرفت، محمدهادی، التمهید فی علوم القرآن، قم، مؤسسه فرهنگی التمهید، ۱۴۲۸ق.
۲۰. مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، تهران، دار الكتاب الاسلامیه، ۱۳۷۴ش.
۲۱. واقدی، محمد بن عمر، المغازی للواقدی، ناشر: الأعلمی، ۱۹۶۶م.
۲۲. یعقوبی، احمد بن اسحاق، تاریخ یعقوبی، بیروت، دار صادر، ۱۳۷۹ق.
23. Bright, Michael, 1001 Natural Wonders You Must See Before You Die, Chartwell Books, ISBN: 978-0-7858-3583-7, 2017.
24. Dabrowa, The official history of Heraclius' Persian campaigns "in The Roman And byzantine Army in the East, p: 57-87, 1994.
25. Ganeri, Anita, The Qur'an and Islam, Evan Brothers Limited, ISBN: 9780237523466, 2003.
26. <http://farsi.khamenei.ir/speech content?id=34309>
27. Hunter, W.W, The Indian Empire: Its People, History and Products, ISBN: 978-1-136-38301-4, 2007.
28. Khan, Rukhsana, Muslim Child: A Collection of Short Stories and Poems, Napoleon publishing, ISBN: 0-929141-61-x, 1999.
29. Kusky, M. Timothy, Encyclopedia of Earth Science, New York Academy of Sciences, ISBN: 0-8160-4973-4, 2005.
30. Gibbon, Edward [1838], The History of the Decline and Fall of the Roman Empire, Volume 8, University of Chicago, ISBN 978-1-376-42101-9, 2014.
31. Oman, Charles, Europe, 476-918, Volume 1, Macmillan, 1893.
32. Kaegi, Walter Emil, Heraclius: Emperor of Byzantium. Cambridge University Press. ISBN 0-521-81459-6, 2003.